

Manihaist Eski Uygurca Çoklu Çevirilerde Metinler Arası Anlam İlişkileri ve *Huyadagmān* İlahisi Örneği

Intertextual Meaning Relations in Manichean Old Uyghur Multiple Translations and Example of *Huyadagmān* Hymn

Betül ÖZBAY*

ÖZ

Eski Uygurca yazma eser külliyyatı esas olarak dinî içerikli metinlerden oluşmaktadır. Oldukça geniş bir dinî eser yelpazesine sahip bu külliyyat, Budizm'den Manihaizm'e, Hristiyanlıktan Eski Türk inanışlarını içeren eserlere kadar son derece çeşitlidir. Ancak bu eserlerin büyük çoğunluğu Sanskrit, Soğdca, Orta Farsça, Çince gibi çok farklı dillerden yapılan çevirilerden müteşekkildir. Bundan dolayı, pek çok Eski Uygurca metnin farklı dillerde karşılıklarını bulmak mümkündür. Bu çeviri eserler arasında yer alan ve Manihaist bir ilahi olan *Huyadagmān* metni de farklı çevirileri olduğu için oldukça önemlidir. Asıl olarak, Manihaizm'in kurucusu Mani'nin havarilerinden biri olan Mār Ammō'nun yazdığı düşünülen eserin orijinali muhtemelen Orta Farsçadır. Fakat ilahinin Partça, Soğdca, Eski Uygurca ve Çince çevirileri bugüne ulaşabilse de ne yazık ki Orta Farsça asıl metin kaybolmuştur. Sadece, Partça çevirinin birinci faslının ilk beyitlerinde eseri yazan kişinin isminin söylendiği kısım Orta Farsça olarak bırakılmıştır. Turfan Bölgesi buluntularının pek çoğu gibi fragmanlar hâlinde olan eserin bazı parçaları kayıp olmasına rağmen Soğdca ve Partça nüshalar büyük oranda korunmuştur. Çince nüsha ise sekiz fasıldan oluşan ilahinin yalnızca ilk faslının tamamını içerir ve son derece sağlamdır. Diğer yandan, Eski Uygurca fragman da eserin yine birinci faslından küçük bir bölüm ihtiva eder. Güzel bir şans eseri, birbirinden ayrı bölgelerde bulunmuş olan bu farklı dillerde yazılmış metinlerin bir kısmı aynı bölümün çevirisidir. Dolayısıyla, eserin birkaç beytinde hemen tüm dillerdeki karşılığını bulmak mümkündür. Ayrıca, bu küçük bölüm bize tüm çevirileri anlam ve içerik bakımından karşılaştırabilme imkânı sunar. Bu çalışmada özellikle, tüm bu çevirilerin anlamsal ilişkilerinin nasıl görüldüğü ve Eski Uygurca bölüm için kaynak bir dil belirlemek mümkün müdür soruları tartışılarak Doğu Manihaizmi'nde yer alan bazı temel dinî kavramların mezkûr eserde nasıl karşılandığı ortaya konulacaktır.

Anahtar sözcükler: *Eski Uygurca, Partça, Soğdca, Çince, Manihaizm, Çeviri Metinler*

ABSTRACT

The Old Uyghur manuscript corpus consists mainly of religious texts. This corpus, which has a wide range of religious works, is highly diverse, from Buddhism to Manichaeism, from Christianity to Old Turkish beliefs. However, most of these works consist of translations from very different languages such as Sanskrit, Sogdian, Middle Persian, and Chinese. Therefore, it is possible to find equivalents of many Old Uyghur texts in different languages. The text of *Huyadagmān*, a Manichaean hymn, is among these translated works, and it is also essential because of its different translations. It is believed that the hymn was written in Middle Persian by Mār Ammō, one of the disciples of Mani, who is the founder of Manichaeism. However,

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, betul.ozbay@medeniyet.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-1513-0994>).

although Parthian, Sogdian, Old Uyghur, and Chinese translations of the hymn have survived, the Middle Persian text has unfortunately been lost. Only the part where the person who wrote the work is mentioned in the first couplets of the Parthian translation's first chapter is left as Middle Persian. Although some passages of the work, which is in fragments like many of the Turfan region finds, are lost, the Sogdian and Parthian translations have mainly been preserved. On the other hand, the Chinese translation contains only the entire first chapter of the eight-chapter hymn, in perfect condition. Furthermore, the Old Uyghur fragment also contains a small part from the first chapter of the work. By a nice coincidence, some of these texts found in separate regions are translations of the same section. Therefore, we can find the equivalent of a few couplets of the work in almost all languages. In addition, this small section allows us to compare all translations in terms of meaning and content. Our article will discuss how the semantic relations of all these translations appear, whether it is possible to determine a source language for the Old Uyghur copy, and how some basic religious concepts in Eastern Manichaeism are met in this work.

Keywords: *Old Uyghur, Parthian, Sogdian, Chinese, Manichaeism, Translated Texts*

Extended Summary

The earliest written records known to our current knowledge are the clay tablets of the Sumerian Civilization, written in 3600 BC. Based on the Akkadian tablet “The Legend of Etana” among these tablets, we see that the history of translation literature also existed in this period. In short, the fact that there is a translated text among the oldest known records proves how old and vital translation is in human history and culture.

Theoretical studies have been going on for centuries on the concept of translation, which is an indispensable part of understanding societies, therefore, people. Both translations from one language to another and bilingual and trilingual texts have been an indispensable part of human written culture since ancient times. In addition to these interlingual translations, different language layers that emerged with the gradual development of written culture have caused the contemporary languages of societies to differentiate from the languages of their ancestors gradually. Therefore, contemporary societies needed to do intralingual translations to convey the records written by their ancestors to the broader masses in society. Later, this field has become an important branch of translation literature. Today, the need for a dictionary in text publications done from the historical period dialects of many languages can be considered a concrete proof of the action of intralingual translation.

The first written works with textual integrity of Turkish, which has many historical records, are stone monuments belonging to the 8th century AD. When we consider the strong narrative and highly systematic writing order of these monuments, which are preserved within the borders of Mongolia today, we can deduce that Turkish records may have existed before these works.

After these monuments remained from the Turkish Khaganate II, the second significant written literary period of Old Turkic was revealed by the Old Uyghurs. Thousands of manuscripts have been found in the archaeological sites located east of Turkestan, around Turfan Valley. Although most of the artifacts have been unearthed during the archaeological trips organized by European explorers to the region since the first years of the 20th century, the area still maintains its feature as one of the most important archaeological sites globally. Works written in dozens of languages and alphabets, the historical area spreading along the north of the Taklamakan Desert in the “Hexi Corridor”, the strait connecting the Ancient Silk Road to China, has a unique value in both Turkic and world cultural heritage. For example, printing technology, which was discovered in Europe in the 17th century, has been in use in the region at

least since the 6th century as wooden block printing. Therefore, some of the written works in the territory are manuscripts and some are printed texts.

It can be said that printing technology is used primarily in the reproduction of religious texts. Most of the manuscripts written around Turfan belong to various religions such as Buddhism, Manichaeism and Christianity. It is crucial for the proper understanding of the doctrine adopted in the sacred texts and the proper performance of the rituals. For this reason, most of the translated texts are religious. One of the works with many translations written in this period is a Manichaean hymn called *Huyadagmān*, which we studied in this article.

Huyadagmān, which was possibly chanted in funeral rites, describes the stages of life after death in Manichaeism. Although there is no standard metrics system, it can be understood from the writing style that the text is poetic and from the qualities such as the closeness of the syllable numbers and the sound repetitions in couplets, trebles, or quatrains. In our article, the original languages of the texts written in the early periods of Manichaeism, the translated works in Eastern Manichaeism, and the records of the hymn written in different languages are explained comparatively. Copies in different languages are precious for the correct understanding of ancient texts, which have remained underground for centuries and have reached today somehow damaged or undamaged. For instance, although only a fragment remains from the Old Uyghur copy of this hymn, it contains a quatrain that has probably been forgotten in the Chinese text. Since the Parthian equivalents of these lines are damaged, the only missing couplet number, 66a/b, in the first canto is completed with the Old Uyghur fragment. Based on the lines that have the translations of all the languages of the work, one can say that no copy is a direct translation of the other. There are even differences between the Parthian fragments in Sogdian Script and the Parthian fragments in the Manichean script of the hymn. If we consider other Manichaean texts in the region, it is possible to say that these differences are directly or indirectly caused by their consideration of localization purposes when translating.

Giriş

Bugünkü bilgilerimizle bilinen en eski yazılı kayıtlar MÖ 3600’lerde yazılmış olan Sümer Uygarlığına ait kil tabletlerdir. Bu tabletler arasında bulunan Akadca tablet “Etana Efsanesine” dayanarak çeviri edebiyatının tarihinin de yine bu dönemde var olduğunu görürüz. Kısacası, bilinen en eski yazılı kayıtlar arasında çeviri bir metnin olması, çevirinin insanlık tarihi ve kültüründe ne kadar eski ve önemli olduğunu bize kanıtlar niteliktedir.

Toplumların, dolayısıyla insanların, birbirlerini anlama sürecinin vazgeçilmez bir parçası olan çeviri kavramı üzerine yıllardır süregelen teorik çalışmalar mevcuttur. Hem bir dilden diğerine yapılan çeviriler hem de iki, üç dilli metinler kadim yıllardan beri insanoğlunun yazılı kültürünün vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu, diller arası çevirilerin yanında, özellikle yazılı kültürün giderek gelişmesiyle ortaya çıkan farklı dil katmanları, toplumların çağdaş dillerinin, atalarının dillerinden giderek farklılaşmasına sebep olmuştur. Bu nedenle, çağdaş toplumlar atalarınca yazılmış kayıtları, toplumda daha geniş kitlelere ulaştırabilmek için dil içi çeviriler yapmaya ihtiyaç duymuş ve daha sonra bu alan da çeviri edebiyatının önemli bir kolu hâline gelmiştir. Günümüzde, pek çok dilin tarihî dönem lehçelerinden yapılan metin yayımlarında ayrıca bir sözlüğe ihtiyaç duyulması aslında dil içi çeviri eyleminin somut yansıması olarak kabul edilebilir.

Hatırı sayılır miktarda tarihî kayda sahip Türkçenin bilinen metinsel bütünlüğü olan ilk yazılı eserleri MS 8. yüzyıla ait taş abidelerdir. Bugün Moğolistan sınırları içinde korunan bu abidelerin güçlü anlatımı ve son derece sistematik yazı düzenini dikkate aldığımızda, bu eserlerin öncesinde de Türkçe kayıtların var olabileceği çıkarımını yapabiliriz. II. Türk Kağanlığından kalan bu abidelerden sonra, Eski Türkçenin en önemli yazılı edebiyatı bu kez Eski Uyğurlar tarafından ortaya konmuştur. Türkistan’ın doğusunda, Turfan Vadisi civarında bulunan arkeolojik sit alanlarında binlerce sayıda yazma eser tespit edilmiştir. 20. yüzyılın ilk

yıllarından itibaren Avrupalı kâşiflerin bölgeye düzenledikleri arkeolojik gezilerde, eserlerin büyük çoğunluğu gün yüzüne çıkarılmış olsa da bölge hâlâ dünyanın en önemli arkeolojik sit alanlarından biri olma özelliğini korumaktadır. Onlarca farklı dilde ve alfabede yazılmış eserler, Antik İpek Yolu’nu, Çin’e bağlayan boğaz olan “Hexi Koridoru”nda, Taklamakan Çölü’nün kuzeyi boyunca uzanan tarihî alan hem Türk hem de dünya kültür mirasında eşsiz bir kıymete sahiptir. Örneğin, Avrupa’da ancak 17. yüzyılda keşfedilebilmiş baskı ve matbaa teknolojisi, sözünü ettiğimiz bölgede, en azından 6. yüzyıldan beri kullanılmaktaydı. Dolayısıyla, bölgedeki yazılı eserlerin bir kısmı el yazması, bir kısmı ise baskı metinlerdir.¹

Baskı teknolojisinin özellikle dinî metinlerin çoğaltılmasında kullanıldığı söylenebilir. Turfan civarında çıkarılan yazma eserlerin büyük bölümü Budizm, Manihaizm, Hristiyanlık gibi çeşitli dinlere ait metinlerdir. Kutsal metinler benimsenen öğretinin doğru anlaşılabilmesi, gerekli ritüellerin usule uygun icra edilebilmesi için son derece mühimdir. Bu nedenle, çeviri metinlerin büyük kısmını dinî eserler oluşturur. Bu dönemde yazılmış pek çok çevirisi olan eserlerden biri, bu yazıda da değindiğimiz *Huyadagmân* adlı Manihaist bir ilahidir.

Muhtemelen cenaze törenlerinde terennüm edilen *Huyadagmân* Manihaizm’deki ölümden sonra hayatın aşamalarını oldukça ayrıntılı şekilde betimler. Her ne kadar düzenli bir ölçü sistemi bulunmasa da metnin şiirsel olduğu yazım biçiminden ve hece sayılarının birbirine yakın olması, ikilik, üçlük ya da dörtlüklerdeki ses tekrarları gibi niteliklerden anlaşılabilir. İlahinin bugüne ulaşan farklı dillerdeki versiyonları mevcuttur.² Yine Turfan Bölgesi’nde bulunmuş olan bu yazmalar üzerine F. W. K. Müller’den³ itibaren Çince ve İran dillerindeki parçalar E. Waldschmidt & W. Lentz’in,⁴ M. Boyce,⁵ D. N. MacKenzie,⁶ H.-J. Klimkeit,⁷ N. Sims-Williams,⁸ W. Sundermann,⁹ Y. Yoshida,¹⁰ Ch. Reck,¹¹ X. Ma,¹² L. Rault¹³ gibi çeşitli araştırmacılar tarafından akademik çalışmalarda ele alınmıştır. İlahinin tek yapraklık Eski Uygurca bölümü ise A. von Le Coq,¹⁴ P. Zieme,¹⁵ J. Wilkens¹⁶ ve L. Clark¹⁷ gibi isimlerce işlenmiştir.

Eserin İran dillerinden Partça olarak yazılmış ilk iki beytinde yer alan: *abhumed ud âşkârag kuned ... wahman ispasag* “Hizmetkâr Wahman ilk esası (birinci faslı) tamamladı”

¹ Bu konuya dair çokça çalışma bulmak mümkündür, bunlardan biri için bk. T. F. Carter, *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward*, 1925.

² Ayrıca bk. B. Özbay, *Manihaist Bir İlahi Huyadagmân: Partça, Soğdca, Eski Uygurca Metin ve Çeviri*, 2020.

³ F. W. K. Müller, *Handschriften-Reste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkistan II*, 1904. [Tıpkıbasım: SEDTF 3, 7 – 123].

⁴ E. Waldschmidt & W. Lentz, “A Chinese Manichaean Hymnal from Tun-Huang”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1926, 116-122 ile E. Waldschmidt & W. Lentz, “Die Stellung Jesu im Manichäismus”, *APAW*, 1926.

⁵ M. Boyce, *The Manichaean Hymn-Cycles in Parthian*, 1954.

⁶ D. N. MacKenzie, “Two Sogdian Hwysgm’n Fragments”, *Papers in honour of Professor Mary Boyce II*, 1985, 421-8.

⁷ H.-J. Klimkeit, *Hymnen und Gebete der Religion des Lichts*, 1989.

⁸ N. Sims-Williams, “A new fragment from the Parthian Hymn-Cycle Huyadagmân”, *Études Irano-aryennes offertes à Gilbert Lagard*, 1989, 321-331.

⁹ W. Sundermann, *The Manichaean Hymn cycles Huyadagmân and Angad Rōšnân in Parthian and Sogdian*, 1990.

¹⁰ K. Kudara, vd. *Iranian Fragments from the Ôtani Collection, Iranian Fragments unearthed in Central Asia by Ôtani Mission and kept at the Library of Ryūkoku University*, 1997.

¹¹ Ch. Reck, “Reste einer soghdischen Version von Huyadagmân I”, *Languages of Iran: Past and Present*, 2005, 153-163.

¹² X. Ma, Monijiao Xiabu zan ‘Chusheng zanwen’ Xinkao – Yu Anxiwen, Suliwen, Huihuwen ziliao de bijiao [摩尼教《下部讚》“初聲贊文”新考 – 與安息文、 窣 利文、 回鶻文資料的比較] A new study of the hymn “Primeval Voice” in the Manichaean Hymnscroll – comparison of the evidence in Parthian, Sogdian and Uighur, 2003, 81-105.

¹³ L. Rault, *L’Hymnaire manichéen chinois Xiabuzan 下部讚 à l’usage des Auditeurs*, 2019.

¹⁴ A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho III, Nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayiq*, 1922. [Tıpkıbasım: SEDTF 1, 465-511]

¹⁵ P. Zieme, “Huyadagmân”, *Geng Shimin Xian Sheng, 70 Shou Chen Ji Nian Wen Ji Beijing*, 1999, 252 – 275.

¹⁶ J. Wilkens, *Altürkische Handschriften. Teil 8. Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung*, 2000.

¹⁷ L. Clark, *Uygur Manichaean Texts. Volume II*, 2013.

cümlesinin Orta Farsça olması nedeniyle eserin orijinal nüshasının Orta Farsça olduğu tahmin edilmektedir. Toplam sekiz fasıldan ibaret olduğu varsayılan ilahinin, bugüne kadar bilinen iki önemli nüshasından biri Partça, diğeri ise Soğdca olarak yazılmıştır. Bu iki dilde yazılan nüshaların metin bütünlüğü göz önünde bulundurulduğunda eserin tam hâlinin her iki dilde de mevcut olduğu çıkarımını yapabiliriz. Ayrıca, ilahinin I. faslının tamamının Çince bir nüshası mevcuttur, hasarsız olan bu nüsha eserin içeriğini daha iyi anlamamıza imkân tanır. Bunların yanında, son derece kısa olan Eski Uygurca bir fragmanın olması da oldukça önemlidir. Bu fragman da yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, eserin I. faslına ait bir parçadır.¹⁸

Oldukça parçalı yazmaların bir araya getirilmesiyle tamir edilen metin, yaklaşık 100 yıldan fazladır yeni bulunan parçalarla güncellenerek işlenmiştir. Metnin en fazla istinsah edildiği dil, yazmaların fiziki özellikleri ve el yazısının nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda, en azından altı farklı nüshası olan Partçadır. Bunu, en azından üç farklı nüsha ile Soğdca versiyon takip eder. Ne yazık ki Eski Uygurca yazma, tek bir yapraktır, Çince versiyon ise bütünlüklü bir metin olsa da yine tek nüshadır. Nüsha çeşitliliğinin özellikle MS 6. yüzyıldan itibaren ölü bir dil olarak kabul edilen ve artık konuşucusu kalmayan Partça versiyonda fazla olması ise son derece önemli bir bulgudur.¹⁹

Yukarıda söz edildiği gibi Turfan Bölgesi'nde çeşitli dillerde yazılmış eserler arkeolojik kazılarda gün yüzüne çıkarılmıştır. Eski Uygurların bu kozmopolit bölgenin ev sahibi niteliğinde olduğunu söylemek mümkün olsa da Soğdlar, Çinliler, Tibetliler gibi oldukça farklı halklardan insanlar da Vadi'nin mukimleri arasındadır. Ancak Partça ve Orta Farsça konuşan bir topluluk bölgede yaşamamıştır. Bütün bunlara rağmen burada bahsi geçen dillerde yazılmış pek çok eser olmasının asıl sebebi Manihaist Kilise'dir. Bu diller Kilise'nin neredeyse resmî lisanı olarak kullanılmıştır. *Huyadagmān* ilahisi de altı kadar Partça nüshası ile bu duruma oldukça önemli bir kanıt sunmaktadır. Eser, dili konuşan bir topluluk olmasa da bu hâliyle çoğaltılmış ve yaygınlaşmış olmalıdır. Özellikle hem Mani hem de Soğd yazılarıyla yazılmış Partça nüshaların olması da cemaat içinde ilahinin yaygın kullanımına örnek teşkil etmektedir.

Makalemizde, Manihaizm'in ilk dönemlerinde yazılmış metinlerin orijinal dilleri, Doğu Manihaizmi'nde çeviri eserler ve bu eserlerden biri olan *Huyadagmān* ilahisinin farklı dillerdeki kayıtları karşılaştırmalı şekilde incelenmiştir. Toprak altında yüzyıllarca kalmış ve günümüze kadar bir şekilde hasarlı ya da hasarsız olarak ulaşabilmiş antik dönem metinlerinin doğru anlaşılabilmesi için farklı dillerdeki nüshalar son derece değerlidir. Örneğin, bu ilahinin Eski Uygurca nüshasından günümüze yalnızca bir yaprak kalmış olmasına rağmen, Çince metinde büyük bir ihtimalle unutulmuş olan bir kıtayı içerir. Bu satırların Partça karşılığı da hasarlı olduğu için hasarsız Çince nüsha nedeniyle, noksansız kabul edilen I. faslında aslında eksik olan tek beyit 66a/b, Eski Uygurca fragman sayesinde tamamlanır. Öte yandan, eserin tüm çevirilerini karşılaştırabildiğimiz satırlardan yola çıkarak hiçbir nüshanın birbirinin tam çevirisi olmadığını söyleyebiliriz. Hatta eserin Soğd yazılı Partça fragmanları ile Mani yazılı Partça fragmanları arasında bile farklılıklar mevcuttur.²⁰ Bölgede bulunan diğer Manihaist eserleri de göz önünde bulundurduğumuzda bu ayrılıklarda, doğrudan ya da dolaylı olarak Manihaist müstensih ve müelliflerin tercüme yaparken dikkat ettikleri yerelleşme gayelerinin de etkisi olduğunu söylemek mümkündür.

1. Manihaizm'in kökleri ve Manihaist metinlerin orijinal dili

Mezopotamya'da ortaya çıkan Manihaizm dininin kurucusu Mani, hem Yahudi-Hristiyanlık geleneğinden hem de Zerdüştlükten etkilenecek öğretisini temellendirmiştir. Mani, hiçbir zaman belli bir dili ya da zümreyi kutsal kabul etmemiş veya böyle bir iddiada bulunmamıştır. Ancak sözlerinin mutlaka yazılı olarak kaydedilmesini, farklı

¹⁸ Ayrıca krş. B. Özbay, a.g.e., 2020, 35-41.

¹⁹ B. Özbay, a.g.e., 2020, 29-41.

²⁰ B. Özbay, a.g.e., 2020, 42-66.

dillere çevrilmesini tavsiye etmiştir. Bu nedenle, Manihaizm dininde yazılı ya da tasvirli her türlü kayıt son derece önemlidir.

20. yüzyıl başında Turfan arkeolojik bölgesinde Manihaist metinler bulunduktan kısa bir süre sonra, bu kez Mısır'ın Feyyum (El-Feyyum) bölgesinde oldukça önemli yazmalar keşfedilmiştir. *Medinet Madi* Kütüphanesi olarak da bilinen bu keşiflerin arasında bulunmuş Kıpti yazılı MS 4.-5. yüzyıllara tarihlenen *Kephalaya* adıyla tanınan iki defterin ise Mani'nin bizzat kendisi ya da kendisinin yetiştirdiği müritleri tarafından yazıldığı düşünülmektedir.²¹ Bu defterin giriş kısımlarında yer alan aşağıdaki ifadeler, kaydetmenin ve öğretiyi yaymanın Mani'nin nezdindeki önemini gösterir:

“[...] söylediklerimin hiçbirini yazılı değildir; hepsini hatırınızda tutmanız, yazmanız ve farklı yerlerden toplamanız gerekmekte çünkü dile getirdiklerimin pek çoğu hikmettir.” (*Kephalaya* 6, 16-26)²²

Yine aynı yazmalarda yer alan aşağıdaki ifadede de Mani'nin şahsen yazdığı metinler kendi ağzından sıralanmaktadır:

“...Tüm bunları Işık kitaplarımda: *Büyük İncil* ve *Hayat Hazinesi*'nde, *Risale*'de, *Sırlar Kitabı*'nın birinde, Partlar için yazdığım *Eser*'de ve bütün namelerimde, *Mezmurlar*'da ve *Dualar*'da dile getirdim. Tüm bilgeliğin ölçüsü, bu üç ders (zaman) içindir. Olmuş ve olacak olan her şey bunlarda yazılıdır. Farkına varma gücüne sahip ol ve onlar aracılığıyla öğren!” (*Kephalaya* 5, 21-30)²³

Manihaizm'in bilinen en eski yazılı kaynaklarının dili Kıptice olsa da çeşitli kaynakların aktarımına bakıldığında, Mani'nin eserlerinin orijinal dilinin Aramca (Arapçanın tarihi dönem lehçesi) olduğu söylenebilir. Örneğin, aşağıda görülebilen, Mani'nin bizzat kullandığı tahmin edilen, Mezopotamya'da bulunmuş olan kristal mühürde, Manihaist yazıyla hak edilmiş Süryanice sözcükler bulunur:²⁴

(ܡܢܝ)ܡܫܝܚ ܕܝܫܥܐ ܡܢܝܡܝܢܐ ܡܢܝܡܝܢܐ

[m]ānī š(e)līhā dī-īšō' m(e)šī[hā] “Mani, İsa Mesih'in havarisi”

Bununla birlikte, 8. yüzyıl sonunda yaşamış ve çok önemli kayıtlar tutmuş olan Süryani rahip Theodore Bar Kōnay, Manihaizm'in önemli kavramlarını aktarırken muhtemelen Mani'nin de kullandığı Aramca terminolojinin büyük oranda bugüne ulaşabilmesini sağlamıştır.²⁵

Diğer yandan, Turfan yazmaları arasında bulunan ve Sasani hükümdarı Şahpuhr'a ithaf edilen Orta Farsça dilinde yazılmış *Şahpuhragan* isimli eser, bazı arkaik dil özellikleri taşıdığı için Mani tarafından yazılmış olabileceği görüşü, kesin olarak kanıtlanamasa da alan araştırmacıları arasında oldukça yaygındır.²⁶ Bunlara ek olarak, Mār Ammō gibi Mani'nin önde gelen havarileri de eserlerini daha ziyade Orta Farsça veya Partça olarak Batı İran dillerinde kaleme almışlardır.

3. Doğu Manihaizmi'nde Çeviri Metinler

²¹ Eserle ilgili daha fazla bilgi için bk. I. Gardner, *The Kephalaia of the Teacher: The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation with Commentary*, 1995.

²² Ayrıca bk. I. Gardner, a.g.e, 1995, 12.

²³ Ayrıca bk. I. Gardner, a.g.e., 1995, 11-12.

²⁴ Mani'nin kristal mührü hakkında krş. B. Özbay, “Mani'nin Kristal Mührü ve Manihaizm”, *Doğumunun 120. Yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hâtıra Kitabı*, 2019, 443.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. J. P. Asmussen “Bar Kōnay, Theodore” *Encyclopædia Iranica*, 1988, 737-738.

²⁶ Ch. Reck, “Sābuhragān”, *Encyclopædia Iranica*, January 1, 2000. Son güncelleme: 2010, 15 Mart. Erişim Tarihi: 20/08/2021, <<https://www.iranicaonline.org>>.

Mani (MS 216-277) Arsak (/Part) İmparatorluğunun başkenti Tizpon'a (Selevsia-Ktesifenon) fazla uzak olmayan bir yerde doğmuş, babasının da intisap etmiş olduğu Yahudi-Hristiyan geleneğine tabi Elkazai cemaatinde büyümüştür. MS 240 yılında cemaatten ayrılarak ilk misyoner seyahatini doğuya, Hindistan'a doğru gerçekleştirmiştir. Birkaç yıl sonra döndüğü bu seyahatin ardından, Sasani Hükümdarlığının önemli ailelerinden olan Meşun (Mesene) Şahı, Mihr-şah ve kardeşi Firuz Manihaizm'i kabul etmişlerdir. Daha sonra, bu kez sultan I. Şahpuhr kendisi Manihaist olmasa da Mani'yi sarayında ağırlamış ve onu açıkça desteklemiştir. Ancak Şahpuhr'un ölümünden sonra, yeni hükümdar Bahram'ın döneminde, sarayın Zerdüş başrahibi Kârdîr'in de etkisiyle, Mani önce sürgüne gönderilmiş, ardından da ölüm cezasına mahkûm edilerek idam edilmiştir (26 Şubat 277).²⁷

Yaklaşık 30 yıl süren misyonerlik faaliyetlerinin ardından öldürülen Mani'nin takipçileri, farklı bölgelere iltica ederek dini yaymaya devam etmişler; pek çok farklı eserler üreterek inançlarını Çin'den İspanya'ya kadar dünyanın uzak coğrafyalarına ulaştırmışlardır. Özellikle Mār Sîsin, Papos, Mār Zakû ve Abzaxya Roma İmparatorluğunda farklı dergâhlar kurmuşlardır. Onlarca yıl Roma imparatorları Manihaistlere karşı çok katı davranmışlar, tüm takipçilerinin idam edilmesi için çeşitli fermanlar çıkarmışlardır. Özellikle kendisi de bir süre Manihaist bir cemaatte kalmış ve daha sonra Hristiyanlığa inanmış olan Aziz Augustus'un *Manihaist Sapkınlık* adı altında yaptığı önemli propagandanın da etkisiyle MS 7. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğunda Manihaizm yavaş yavaş kaybolmuştur.²⁸

Öte yandan, Doğu ülkelerindeki misyonerlik faaliyetlerinin büyük çoğunluğunu yürüten Mār Ammō ise Abarşehr, Belh, Merv gibi Orta Asya'nın önemli şehirlerinde cemiyetler oluşturmuştur. MS 694 yılında, ilk kez Manihaist misyonerler, İmparatoriçe Wu Zetian 武則天 döneminde Çin'e ulaşmışlardır. İmparatoriçe öğretiyi olumlu karşılamış olsa da daha sonra, yerine gelen İmparator Xuanzong 玄宗 MS 732 yılında bir ferman yayınlarak Manihaistleri, Budist gibi davranarak yozlaşmaya neden oldukları gerekçesiyle suçlamış ve sadece *Batılı Barbarların* (muhtemelen Soğdlar) bu dine ibadet etmelerine izin vermiştir.²⁹

Daha sonra, Tang Hanedallığı döneminde MS 755 yılında, Çin'de çıkan büyük askerî isyanda Çin İmparatoru, Uygurların yardımını talep etmiş; bunun üzerine, bölgeye gelen Böğü Kağan önderliğindeki Uygur askerî kuvvetleri, kayıtlara göre bu isyanı çok kanlı bir şekilde bastırmak zorunda kalmıştır (763). Böğü Kağan'ın da isyanın özellikle bitiminden sonra Manihaizm'e olan ilgisi neticesinde tebaası ile bu dine iman ettiği bilinir.³⁰

Uygurların Manihaizm'e olan bu itikatları tarih sahnesinde görülmemiş bir olaydır. Daha önce, çeşitli krallıklar ve hükümdarlıklar Manihaizm'i destekleseler de devlet dini olarak kabulünün başka bir örneği yoktur. Ne yazık ki bu resmî din değişikliği Uygur toplumu arasında da fazla destek görememiş ve kısa süre sonra Böğü Kağan bir suikast sonucu öldürülmüştür.³¹

Diğer taraftan, Manihaizm'in yine de Moğol istilalarına kadar bölgede varlığını sürdürebilmiş olduğunu bugün elimize ulaşan arkeolojik bulgulardan anlayabiliyoruz. Bu dönemde Turfan-Dunhuang civarında pek çok Manihaist manastır kurulmuştur. Manastırlarda günümüze kadar ulaşabilen çok kıymetli şaheser niteliğinde eserler yazılmış ve resmedilmiştir. Bu yoğun üretim döneminde çok çeşitli dillerde ve alfabelerde metinler yazılmış, Doğu kitap süsleme sanatının erken dönem örnekleri verilmiştir. Uygur kitap süsleme sanatı tekniklerinin daha sonra Türk-Moğol hükümdarlıklarında, İran ve Osmanlı kültürlerinde devamını görmek

²⁷ Mani'nin hayatıyla ilgili daha fazla bilgi için bk. M. Tardieu, *Manichaeism*, Translated from the French by M. B. DeBevoise, 2008.

²⁸ Ayrıca bk. S. N. C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China: a Historical Survey*, 1985.

²⁹ G. Kósa, "The Sea of Fire as a Chinese Manichaean Metaphor: Source Materials for Mapping an Unnoticed Image" *Asia Major*, 2011, 2-3.

³⁰ B. Özbay, *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, 2019, 23-36.

³¹ Krş. B. Özbay, a.g.e., 2019, 23-36.

mümkündür. Bugün de geleneksel Türk kitap sanatlarında kullanılagelen çoğu uygulamanın izlerini Uygur eserlerinde bulabiliriz.³²

Manihaist manastırlardaki bir diğer önemli faaliyet de çevirilerdir. Yukarıda da belirtildiği gibi özellikle Eski Uygurca yazılmış olan eserlerin önemli bir kısmı özellikle Orta İran dillerinden yapılan çevirilerdir.³³ Ancak elimizdeki veriler bu çevirilerin birebir aktarımdan daha ziyade bir uyarlama şeklinde olduğuna işaret etmektedir. Manihaizm için misyonerliğin önemli bir parçası olarak yeni bir coğrafyaya ulaştıklarında rahipler, Mani'nin bizzat yazdığı eserlerin yerel dillere çevrilmesini sağlamışlardır. Manihaist çevirmenlerin en dikkat çekici özelliklerden biri de dinî metinleri yalnızca bir dilden diğerine aktarmamaları; aynı zamanda, bölgedeki yerel terminolojiye uygun olarak çeviri yapmalarındır. Örneğin, Batı dillerine yapılan çevirilerde daha ziyade Hristiyanlık dininin terimleri kullanılırken İran'da Zerdüştlük, doğuda ise Budist terminoloji kullanılmıştır.³⁴

Özellikle Doğu ve Batı Manihaizmi'nin kaynakları kıyaslandığında ilk bakışta farklı kavramlarla karşılaşıldığı düşünülebilir çünkü doğudaki Manihaist Çince metinlerdeki pek çok kavram Budist terminoloji ile neredeyse aynıdır: *buda*, *samsara*, *nirvana* vb. Ancak yine de Manihaizm'deki bazı temel şahsiyetler veya kavramlar hem Batı hem de Doğu Manihaizmi'nde ortaktır. Özellikle Manihaizm'deki “İsa Peygamber” kavramı ile Doğuda da her zaman karşılaşıyoruz.³⁵ Hatta bugün Japonya'da özel bir koleksiyonda bulunan, MS 12.-13. yüzyıllar arasında Çin'in güneyinde yapıldığı tahmin edilen bir duvar resminde yer alan Mani figürü elinde küçük bir haç heykeli taşımaktadır.³⁶ Bu eser ilk kez Y. Yoshida tarafından 2009 yılında ilim dünyasına tanıtılmıştır.³⁷

³² Ayrıntılı bilgi için bk. Biçer Özcan “Uygur Minyatürlerinde Metin-Resim İlişkisi ve Sonrası”, *İSTEM*, 2018, 125-145.

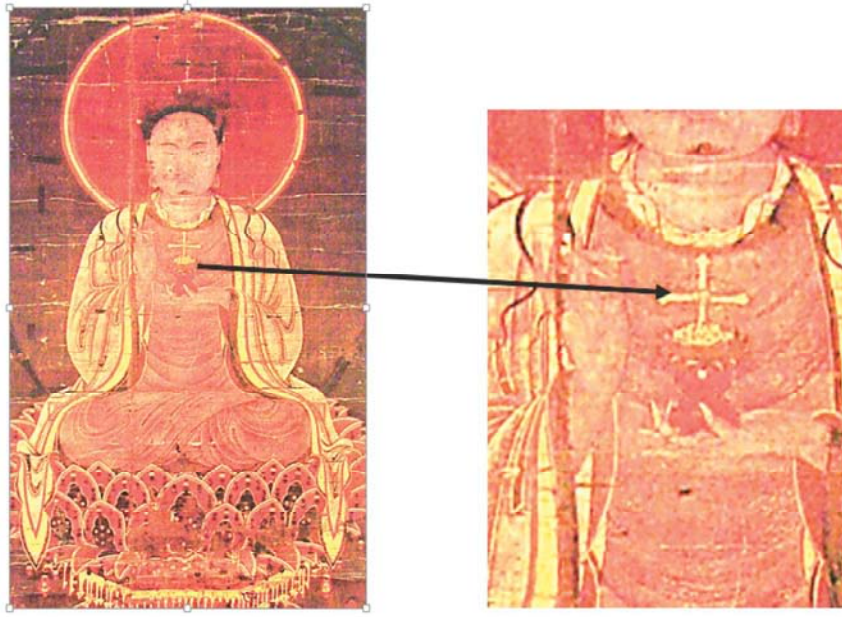
³³ Manihaist Uygur edebiyatı ile ilgili olarak ayrıca bk. L. Clark, “The Turkic Manichaean Literature”, *Emerging from Darkness*, 1997, 89-141.

³⁴ Örneğin krş. E. Morano, “The Sogdian Hymns of Stellung Jesu”, *East and West*, 1982, 9-43.

³⁵ Krş. E. Morano, “The Sogdian Hymns of Stellung Jesu”, *East and West*, 1982, 9-43.

³⁶ Figürle ilgili ayrıntılı bilgi için krş. Zs. Gulácsi, “A Manichaean ‘Portrait of the Buddha Jesus’: Identifying A Twelfth-or Thirteenth-Century Chinese Painting from the Collection of Seiun-Ji Zen Temple”, *Artibus Asiae*, 2009, 91-145 ve *Mani's Pictures*, 2016.

³⁷ Y. Yoshida, “A Newly Recognized Manichaean Painting: Manichaean Daēnā from Japan”, *Pensée grecque et sagesse d'Orient: Hommage à Michel Tardieu*, 2009, 697-714.

Şekil 1: Haç taşıyan Mani tasviri³⁸

Ayrıca, haç figürü ile Çin'deki pek çok Manihaist duvar resmi, heykel ya da yazmada da karşılaşılabılır. Bunlara ek olarak, Manihaizm'de Hz. İsa'nın ve Hristiyanlıkla ilgili diğer sembol ve kavramların son derece önemli olduğunu da eklemek gerekir.

4. Manihaist bir ilahi: *Huyadagmān*

Birçok noktada, Yahudi-Hristiyanlık geleneği ile örtüşen Manihaist öğretisi, iki ilke ve üç zaman üzerine kuruludur. Genel olarak, Manihaizm'deki iki ilkeyi, *ışık* ve *karanlık* ile bu iki kavramın temsil ettiği değerler olarak görebiliriz.³⁹ Manihaizm'in yaradılış sistemi bu temeller üzerine bina edilir ve evren yaradılışı bu prensiplere dayanılarak diğer pek çok dinden de aşına olduğumuz çeşitli metaforlarla ya da artık gerçek şahıs ve kavramların yerini almış sıfatlarla anlatılır. Burada ele aldığımız, ölümden sonraki hayat ve ruhun öte âlemde geçireceği aşamaları anlatan *Huyadagmān* ilahisinde de bu gibi anlatımlarla sıkça karşılaşırız.

Diğer yandan, bu kullanımlar, çoklukla yoğun benzetmeler içerdiği için çevirmenlerin işini zorlaştırır. Kavram uygun bir şekilde erek dilde karşılanmazsa söylenmek istenen anlaşılmayabilir ya da daha kötüsü yanlış anlaşılabilir. Olabildiğince doğru anlatma konusunda son derece titiz olan Manihaist müellif ve müstensihler bunun için hem yerel kavramları hem de tasvir sanatını kullanmışlardır. Daha önce zikrettiğimiz gibi, *Huyadagmān* ilahisinin bugün dört farklı dilde yazılmış versiyonu bulunmaktadır. Metnin Çince nüshasının girişindeki kayda dayanarak eserin yazarının yine Mār Ammō olabileceği araştırmacılar tarafından öne sürülmüştür:⁴⁰

“Işık âlemine övgüyle, dörtlüklerden oluşmuş 78 kıta ihtiva eder. Mojak (rahip) Weimao tarafından (yazıldı).”

³⁸ Zs. Gulácsy, a.g.e., 2009, 113-115.

³⁹ Manihaizm'in inanç esasları ile faydalanılabilecek kaynaklardan biri için bk. M. Tardieu, a.g.e., 2008.

⁴⁰ Krş. B. Özbay, *Manihaist Bir İlahi Huyadagmān: Parçça, Soğdca, Eski Uygurca Metin ve Çeviri*, 2020, 10 ve Ch. Tsui, “Mo Ni Chiao Hsia Pu Tsan, The Lower (Second?) Section of the Manichaean Hymns”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1943, 199.

Turfan'daki Manihaist Kilise için gerek Orta Farsça gerekse Partça son derece önemlidir. Her iki dili de bölgede konuşan bir halk olmamasına rağmen kilisenin dili olarak Turfan'da en azından 13. yüzyıla kadar yazılı metinlerde yaşamışlardır.⁴¹

Bununla birlikte, Partça çevirinin elimizdeki yazma parçalarına baktığımızda yaklaşık altı nüshası olduğunu kolaylıkla söyleyebiliriz.⁴² Öte yandan, Manihaist Uygurların en bütünlüklü eserlerinden biri olan tövbe duası *Huastuanift*'in ise bugüne ulaşan 30'a yakın Eski Uygurca nüshası mevcuttur. Bu bulgular bize, metnin içeriğinin ne olduğunun da çeviride çok ciddi bir rolü bulunduğunu göstermektedir. Tövbe duasında bu kadar fazla Eski Uygurca nüshanın bulunması, inanırların kendi dillerinde tövbe etmeyi tercih etmiş oldukları izlenimini uyandırırken manzum bir ilahinin ise tercümesi yerine orijinal olduğu düşünülen hâliyle kullanılmış olduğunu düşündürür.

Manihaizm'de de Orta Doğu'dan yayılan diğer dinler gibi musiki ve tasvir sanatları oldukça gelişmiştir. Özellikle Yukarı Mezopotamya'daki Hristiyan kiliselerde gittikçe büyüyen kilise müziği geleneği Manihaist İran halkları aracılığıyla yaklaşık 3000 km doğuya, Turfan Vadisi'ne taşınmıştır. Melodik ve ritimli eserler geleneğin bir parçası olarak Doğu Manihaizmi'nde de varlığını sürdürmüştür. Yukarıda söz ettiğimiz gibi, *Huyadagmān* ilahisinin de özellikle Partça nüshaların fiziki görünümünden manzum bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Partça nüshalar, bir tane üçlüklerden oluşan nüshası hariç, kâğıt üzerine orantılı bir şekilde yerleştirilen ikilikler hâlinde yazılmışken Çince ve Eski Uygurca nüshalar ise Soğdca nüshalar gibi dörtlükler biçiminde kaleme alınmıştır. Bazen ikilikler ya da dörtlükler birimler arasında göze çarpan bir boşluk bırakılarak yazılabileceği gibi bazen de yer tasarrufu sağlamak amacıyla noktalama işaretleriyle birbirinden ayrılabilir.⁴³ Eserin çeşitli dillerdeki örnek sayfaları aşağıda görülebilir.⁴⁴

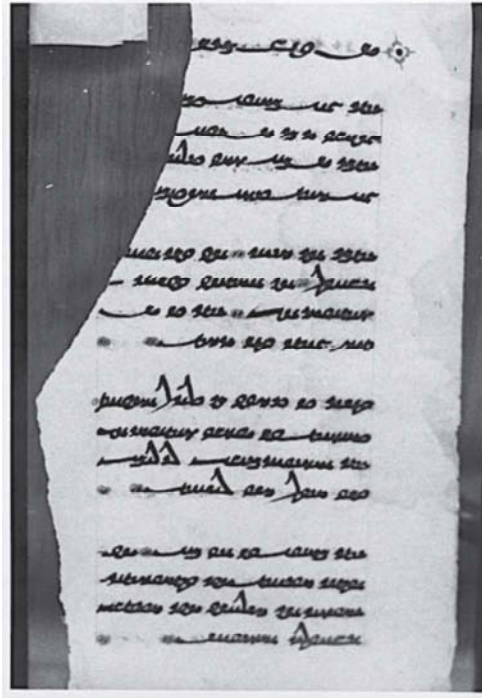
Şekil 2: M 6220 arşiv numaralı Mani yazılı Partça metin ikiliklerle kaleme alınmıştır.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bk. D. Durkin-Meisterernst, *Grammatik des Westmitteliranischen (Partisch und Mittelpersisch)*, 2014, 6-7.

⁴² B. Özbay, a.g.e, 2020, 73-75.

⁴³ Ayrıca bk. B. Özbay, a.g.e, 2020, 29-32.

⁴⁴ Fragmanların fotoğrafları Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisinin izniyle kullanılmıştır, © BBAW/Turfan Forschung <<http://turfan.bbaw.de/dta/>>.

Şekil 3: So 14445 arşiv numaralı Soğdca metin dörtlüklerle Soğd yazısıyla yazılmıştır.

Şekil 4: U 71 arşiv numaralı Eski Uygurca metinde dörtlükler birbirinden noktalama işareti (❖) ve bunlar arasına konulan boşluklarla ayrılmıştır.

Manzum bir metni layıkıyla başka bir dile çevirmek son derece meşakkatlidir. Metnin hem manzum özelliğini korumak hem de anlamı doğru aktarabilmek için fazladan gayret göstermek gerekir. Yukarıdaki örneklere baktığımızda Manihaist yazmanların son derece titiz çalıştıklarını, dili anlamasak bile sadece yazmanın fiziki özelliklerine bakarak idrak edebiliriz. *Huyadagmān* ilahisinin de yalnızca tek düze çevirisi yapılmamış, çevrildiği tüm dillerde manzum özelliği korunmaya çalışılmıştır.

İlahinin açılış beyitlerinin Partça, Soğdca ve Çince karşılıkları günümüze ulaşabilmiştir. Aşağıdaki tabloda bu dillerdeki karşılıklar ve Türkiye Türkçesi çevirisi gösterilmektedir:

Tablo 1: *Huyadagmān ilahisinin 1. beyti*⁴⁵

	HY I/1a/b	Türkiye Türkçesi
Partça	<i>huyadagmān čē pad tu frawadād ud padīrīft tu wižēhišn / šahrōār kirbakkar kar abar amāh axšadāgīft</i>	Ne güzel talih(tir) ki seninle bildik ve senin dinini kabul ettik. Hükümdar, hayırlı olan (= Mani) bize merhamet et!
Soğdca	<i>(prn)xw(n)[ty xcy] ZY pr'β' /p(t)[y](cxš'y-m Z)[Y](y)-m ° / (tw)[' xyp](δ p)rm'n ° š(yr'nk'r's)[...] / (tṛ)[w] (kw)n' z'rcn'wky(h)[*pr *m'xw]</i>	[Ne büyük] talihtir (ki) sayende kabul ettik ve (öğrendik) senin buyruğunu. Aziz ... merhamet et [bize]!
Çince ⁴⁶	262: 我等上相悟明尊，遂能信受分別說。 大聖既是善業 ⁴⁷ 體，願降慈悲普令悅 ⁴⁸	Işığın Yüce Tanrısını idrak eden biz ulular, apaçık sözlere inanabilir ve kabul edebiliriz. İyi amellerin vücut bulmuş hâli olan Büyük Aziz (=Mani), merhamet bahşetmek ve tüm insanları sevindirmek onu memnun etsin!

Yukarıdaki bölümün ne yazık ki Eski Uygurca çevirisi yoktur; ancak, biçimsel özelliklerden de anlaşılabilceği gibi çevirmenler tatsız bir tercüme yapmak yerine mümkün olduğunca anlamı koruyarak manzum çeviriler yapmayı tercih etmektedirler. Bu kadar nitelikli çeviriler yapabilmek için hem erek dilde hem de kaynak dilde çevirmenin çok yetkin olması gereklidir. Dolayısıyla, kilisenin yazmanlarının pek çok dilde hünerli oldukları çıkarımını bu çok dilli metinlere dayanarak yapabiliriz.

Ayrıca, eserin oldukça kısa olan Eski Uygurca fragmanının metne yaptığı en önemli katkı, muhtemelen Çince tercümede unutulmuş bir dörtlüğü içeriyor olmasıdır. Daha önce, kısaca sözünü ettiğimiz gibi Çince ilahinin girişinde “78 dörtlük ihtiva eder” ibaresi açıkça yer almaktayken Çince bölüm toplam 77 dörtlükten oluşmaktadır; dolayısıyla bir kıta eksiktir.⁴⁹ Unutulduğu düşünülen bu dörtlük, tabloda belirtildiği gibi I. faslın 66. beytine denk gelen, Eski Uygurca karşılığı açıkça okunabilen “(Böyle) korkunç sesler onların arasında yoktur; yakıcı, sıcak rüzgâr esmez.” cümlesinin yer aldığı kısım olmalıdır. Aşağıdaki tabloda 65, 66. ve 67. beyitlerin mevcut dillerdeki karşılıkları gösterilmektedir.

⁴⁵ *Huyadagmān ilahisinin 1. beyti için bk. Özbay, a.g.e., 2020, 43.*

⁴⁶ Çince bölümlerin çevirisinde yardımcı olan arkadaşım Dr. Xue Li'ye teşekkür ederim.

⁴⁷ *Shanyē* 善業 “iyi amel; sevap” anlamındaki sözcük P. Bryder tarafından Partça *kyrbakkar* sözcüğünü karşılamak için kullanılmıştır, X. Li, *Aspects of Manichaeism in the Uighur Kingdom: A Comparison of Two Manichaean Texts from Dunhuang and Turfan Area*, (Yayımlanmamış doktora tezi) Institute für Iranistik, Freie Universitaet, 2017, 207.

⁴⁸ 262. kıta için bk. Ch. Tsui, a.g.e., 1943, 199.

⁴⁹ Krş. Ch. Tsui, a.g.e., 1943.

Tablo 2: Çince nüshada eksik olan kıta ve Eski Uygurca karşılığı

	HY I/65a-b ⁵⁰	Türkiye Türkçesi
Eski Uygurca	❖ <i>it ürdöki kuş üni, bulgağl⁵¹ ämğätigli yavlak ün ol yerdä äştilmäz</i>	Köpek ürmeleri, kuş çığlıkları, karışık, sıkıntılı, kötü sesler o yerde işitilmez
Partça	{Hasarlı bölüm}	---
Çince	327: 雞犬豬毛及余類，涅槃界中都無比，五類禽獸諸聲響，若言彼有無是處。 ⁵²	Tavuklar ve köpekler, domuzlar ve kediler (?) ve diğer hayvanlar Işık diyarında özgürdür; dört ayaklı canlıların ve beş türlü kuşların sesleri ve çığlıklarının orada olduğunu söylemek doğru değildir.
	HY I/66a/b	
Eski Uygurca	<i>korkınçg ätin⁵³ olar a(r)a yok küñürügli isig yel yeltirmez ❖</i>	(Böyle) korkunç sesler onların arasında yoktur; yakıcı, sıcak rüzgâr esmez.
Partça	<i>[... *pad *hawin] šahr nē ast ° ud wād / taftwādīg ° öd nē parwardid °</i>	... onların ülkesinde olmaz ve yakıcı rüzgârlar orayı zapt edemezler.
Çince	--Çince metinde yer almayan eksik kıta--	
	HY I/67a/b	
Eski Uygurca	<i>kamag tünärigdä tumanta ... +da arıg or[un*] ... içrā yok.</i>	Tamamıyla karanlık ve pustan [uzaktır] ... (o) saf yerin içinde yoktur.
Partça	<i>až harwīn syāwag ° ud nizmān dūdēn pawāg ast hawīn ārām ud tār andar nē ast [°]</i>	Onların mekânları kutsaldır, koyu ve puslu dumanlardan (uzaktır) ve içlerinde karanlık yoktur.
Çince	328: 一切暗影及塵埃，極樂世界都無此，諸聖伽藍悉清靜，若有昏暗無是處。 ⁵⁴	Her türlü karanlık gölgeler, toz ve pislik sınırsız mutluluk içindekilerin dünyasından uzaktır. Bütün Azizlerin manastırları arı ve safır. Orada dert ve kasvetin olduğunu söylemek doğru değildir.

Bunların yanı sıra, eserin dört farklı dildeki çevirisinin bulunduğu tek ortak bölüm, Partça ilahinin I. faslındaki 69. beyte denk gelen satırlardır. Oldukça kısa birkaç satır içerse de bu ortak nokta, dinî metinler tercüme edilirken nasıl bir tutum izlendiğinin ipuçlarını da gösterdiği için kıymetlidir. Bu satırlara denk gelen Partça ve Soğdca kısımlar hasarlı; fakat anlaşılabilir

⁵⁰ Hüyadagmān ilahisinin 65, 66 ve 67. beyitleri için bk. B. Özbay, *a.g.e.*, 2020, 49-50.

⁵¹ *bulga-* EDPT 337, *bulga-glı* (geçmiş zaman sıfat-fiil yapma eki) “karışık, bulanık”.

⁵² 327. kıta için bk. Ch. Tsui, *a.g.e.*, 1943, 206.

⁵³ *ät* “ses, özellikle hayvan sesi”; *ät-* “ötmek” krş. OTWF 304 ve UWN 2010, 200.

⁵⁴ 328. kıta için bk. Ch. Tsui, *a.g.e.*, 1943, 206.

hâldedir. Eski Uygurca ve Çince kısımlar ise eksiksizdir. Özellikle Çince çevirinin belirgin bir şekilde diğer metinde olmayan fazladan bazı ifadeleri barındırdığı aşağıdaki tablonun son satırında görülebilir:

Tablo 3: İlahinin 69. beytinin bütün dillerdeki karşılığı ve Türkiye Türkçesi çevirisi⁵⁵

	HY I/69a/b	Türkiye Türkçesi
Eski Uygurca	❖ ögirärlär ögrünçün yıdan igdilürlär, künin sanı yok olar tirig özinän ❖	Mest olurlar, neşenin kokusuyla beslenirler. Günlerinin sayısı yoktur, o canlı özlerin.
Partça	[wišminēn]d pad šād[ī]ft ° ud rā[mišn] / [... rō]žān padm[ān] ...	Saadet ve huzurla memnuniyet içindedirler, ... (orada) günler sayılı (değildir)
Soğdca	rt(y) [...] /ZY pr prn β(.)[...] / βr-βwδ'nt ° rtš(n)[...] / pts 'yty mγ'(w)[n(?).]	Ve ... /ve talihli ... / güzel kokulular ve onlar ... / süslenmiş tüm ...
Çince	330: 常樂歡喜無停息，暢悅心意寶 香中，不計年月及時日，豈慮命盡 有三終？ ⁵⁶	Her zaman memnun, keyifli, daima mesut; özgürce tat alan bedenler ve zihinler mis kokulu havada ne yılları ne ayları ne de saatleri ve günleri sayarlar. (Böyle bir hâlde) bir insan nasıl olur da hayatın sonundaki “üç yok oluş”tan korkabilir?

Tablo 3'teki Partça satırın diğerlerine göre daha kısa olduğu fark edilecektir; Soğdca bölüm hasarlı olduğu hâlde hemen aynı ifadeleri taşır. Eski Uygurca, özellikle de Çince bölümlerde ise asıl beyitte olmayan bazı fazladan anlatımlar vardır. Dinî topluluklar arasında kutsal metinler okunurken metnin asıl dili cemaatin ana dilinden farklıysa cemaatin akışı takip edebilmesi için sözlü açıklamalar yapılabilir. Bu durumla bugün de herhangi bir dinî toplulukta karşılaşmak mümkündür. Yine de bu gibi sözlü açıklamaların yazıya geçmesinin daha uzun sürede gerçekleşmesi beklenebilir. Bu da ilahinin Manihaistler arasında oldukça bilinen bir metin olması ihtimalini kuvvetlendirir. Özellikle Çincenin diğer dillerdeki karşılıklardan daha ayrıntılı olduğu görülebilir.

Eski Uygurca kısım ise Çince kadar olmasa da Partça ve Soğdca metinlerle karşılaştırıldığında daha açıklayıcıdır. Bunların yanında, bu bölüm, Soğdca versiyonla örtüşüyor gibi görünse de ifadelere yakından baktığımızda farklılaştıklarını görürüz. Örneğin, Eski Uygurca çevirideki *ögrünçün yıdan* [ögrünç+ün(ilgi durumu eki) yid+an (araç durumu eki)] “neşenin kokusu(yla)” tamlamasına karşılık gelen ifade, Soğdca metinde *βr-βwδ'nt*⁵⁷ “güzel kokusu olanlar, güzel kokulular”dır. Partça ve Çince versiyonlar ise Eski Uygurcadan oldukça farklıdır. Dolayısıyla, şu hâlde elimizdeki hiçbir nüsha bir diğerinin doğrudan çevirisi gibi görünmemektedir.

Bunlarla birlikte, yukarıda söz edildiği gibi Manihaistler yerel kavramları çevirilerinde kullanabilmektedir. Örneğin, ilahide birkaç kez geçen, Mani'yi tasvir eden yaygın sıfatlardan biri olan Partça *kirbakkar* “muhsin, hayırlı olan”⁵⁸ sözcüğü, Çince metinde 涅槃王 *Niepan wang* “Nirvana'nın kralı” şeklinde karşılanmıştır.⁵⁹ Partça ve Soğdca metinlerde ise kavram bu

⁵⁵ 69. beyit için bk. B. Özbay, a.g.e., 2020, 50.

⁵⁶ 330. kıta için bk. Ch. Tsui, a.g.e., 1943, 206.

⁵⁷ DMSB, 55.

⁵⁸ DMMPP, 220.

⁵⁹ Ch. Tsui, a.g.e., 1943.

hâliyle yoktur ve bu tarz bir ifadeyle Batı Manihaizmi'nde karşılaşmak olası değildir. Bu nedenle, Manihaist metinler çalışılırken eserin hangi bölgede üretilmiş olduğu ziyadesiyle önem taşır.

Sonuç

Turfan Bölgesi gerek dünya gerekse Türk kültür tarihi açısından son derece etkileyici tarihî eserlere ev sahipliği yapmıştır. Günümüzde, artık inanırı olmayan Manihaizm dinine ait en önemli ve zengin kaynaklar da yine bu bölgede bulunur. Manihaistler için çeviri, özellikle bu dinin elçisi Mani'nin de öğütleri doğrultusunda oldukça önemlidir. Manihaistlerin tercüme yaparken yerel terimleri kullanması neticesinde, Doğu ve Batı Manihaizmi, özünde aynı olan kavramları farklı şekillerde ifade edebilmektedir. Bu nedenle, yapılan çevirilerin erek dil odaklı olduğu söylenebilir. Yazımızda işlediğimiz *Huyadagmān* ilahisinin bugüne ulaşan farklı dillerdeki nüshalarında da bu durumu görebiliriz. Özellikle uzun ve çoklu çevirileri olan eserlerde, bazen kavramlar birbiriyle o kadar çok iç içe geçebilir ki ifadeler tamamen yanlış ve farklı yorumlara açık hâle gelir; bu nedenle, araştırmacıların bölgesel inançlar konusunda son derece dikkatli olması gerekir. Diğer yandan, bu ünlü metnin Eski Uygurca ve Çince olarak yalnızca I. faslının tek kopyasının olması da ilahinin, Manihaizm'in asıl dilleri sayılan İrani dillerdeki biçimlerinin daha yaygın olarak kullanıldığına işaret etmektedir.

KAYNAKLAR

- Asmussen, J. P. (1988), “Bar Kōnay, Theodore” *Encyclopædia Iranica*, Vol. III, Fasc. 7, 737-738.
- Biçer Özcan, Ş. (2018), “Uygur Minyatürlerinde Metin-Resim İlişkisi ve Sonrası”, *İSTEM* S. 31, 125-145.
- Boyce, M. (1954), *The Manichaean Hymn-Cycles in Parthian*, Oxford.
- Carter, T. F. (1925), *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward*, Columbia.
- Clark, L. (1997), “The Turkic Manichaean Literature”, *Emerging from Darkness*, ed. Mirecki and BeDuhn, Leiden, 89-141.
- _____. (2013), *Uygur Manichaean Texts. Volume II: Liturgical Texts. Text, Translation, Commentary*, Turnhout. (Corpus fontium Manichaeorum. Series Turcica. 2.)
- Clauson, Sir G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford. (= EDPT)
- Durkin-Meisterernst, D. (2004), *Dictionary of Manichaean Texts. Vol. III: Texts from Central Asia and China. Part I: Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*, Turnhout. (Corpus fontium Manichaeorum: Subsidia.) (= DMMPP)
- _____. (2014), *Grammatik des Westmitteliranischen (Partisch und Mittelpersisch)*, Wien. (ÖAW. Sitzungsberichte der Phil.-hist. Kl. 850. Veröffentlichungen zur Iranistik 73. Grammatica Iranica. 1.)
- Erdal, M. (1991), *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, I-II. Wiesbaden. (Turcologica. 7.) (= OTWF)
- Gardner, I. (1995), *The Kephalaia of the Teacher: The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation with Commentary*, Leiden. (NHMS, 37.)

Gulácsi, Zs. (2009), “A Manichaeian ‘Portrait of the Buddha Jesus’: Identifying A Twelfth- or Thirteenth-Century Chinese Painting from the Collection of Seiun-Ji Zen Temple” *Artibus Asiae*. Vol. 69, No. 1, 91-145.

_____. (2016), *Mani’s Pictures. The Didactic Images of the Manichaeians from Sasanian Mesopotamia to Uygur Central Asia and Tang-Ming China*, Leiden. (NHMS, 90.)

Klimkeit, H.-J. (1989), *Hymnen und Gebete der Religion des Lichts. Iranische und türkische liturgische Texte der Manichäer Zentralasiens. Eingeleitet und aus dem Mittelpersischen, Parthischen, Sogdischen und Uigurischen (Alttürkischen) übersetzt*, Opladen. (ARhWAW. 79.)

Kósa, G. (2011), “The Sea of Fire as a Chinese Manichaeian Metaphor: Source Materials for Mapping an Unnoticed Image” *Asia Major*, 3rd Series, Vol. 24, No. 2, 1-52.

Kudara, K., W. Sundermann, Y. Yoshida. (1997), *Iranian Fragments from the Ôtani Collection, Iranian Fragments unearthed in Central Asia by Ôtani Mission and kept at the Library of Ryūkoku University, Text volume and Facsimile volume. Facsimile Series of Rare Texts in the Library of Ryūkoku University 17*, Kyoto.

Le Coq, A. von, (1922), *Türkische Manichaica aus Chotscho III, Nebst einem christlichen Bruhstück aus Bulayiq*, Berlin. (APAW. Phil.-hist. Kl. 1922, 2) [Tıpkıbasım: SEDTF 1, 465-511]

Li, X. (2017), *Aspects of Manichaeism in the Uighur Kingdom: A Comparison of Two Manichaeian Texts from Dunhuang and Turfan Area*, (Yayımlanmamış doktora tezi) Institute für Iranistik, Freie Universitaet, Berlin.

Lieu, S. N. C. (1985), *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China: a Historical Survey. With a Foreword by Mary Boyce*, Manchester.

Ma, X. (2003), Monijiao Xiabu zan ‘Chusheng zanwen’ Xinkao – Yu Anxiwen, Suliwen, Huihuwen ziliao de bijiao [摩尼教《下部讚》“初聲贊文”新考 – 與安息文、窣利文、回鶻文資料的比較] A new study of the hymn “Primeval Voice” in the Manichaeian Hymnscroll – comparison of the evidence in Parthian, Sogdian and Uighur, in: *Ye Yiliang 叶奕良 (ed.), Yilangxue zai Zhongguo Lunwenji [伊朗學在中國論文集 (第三集)] A Collection of Essay on Iranian Studies in China III*, Beijing, 81-105.

MacKenzie, D. N. (1985), “Two Sogdian Hwrdgm’n Fragments”, *Papers in honour of Professor Mary Boyce II*, Liège, 421-8, Tf. 19-22. (Acta Iranica 25)

Morano, E. (1982), “The Sogdian Hymns of Stellung Jesu”, *East and West*, 32, (1/4), 9-43.

Müller, F. W. K. (1904), *Handschriften-Reste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkistan. II. Teil*, Berlin. (AKPAW 1904. Anhang: Abhandlungen nicht zur Akademie gehöriger Gelehrter. Philosophische und historische Abhandlungen. 2.) [Tıpkıbasım: SEDTF 3, 7 – 123]

Özbay, B. (2019), *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, Ankara. (AKDTYK. TDK. 1127. Eski Uygurca Kütüphanesi. 3.) (1. baskı 2014)

_____. (2019), “Mani’nin Kristal Mührü ve Manihaizm”, *Doğumunun 120. Yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hâtıra Kitabı*, ed. F. Turan, Ö. Tabaklar, İstanbul, 441-447.

_____. (2020), *Manihaist Bir İlâhi Huyadagmân: Partça, Soğdca, Eski Uygurca Metin ve Çeviri*, İstanbul. (Dil ve Dil Bilimi Dizisi. 3)

Rault, L. (2019), *L’Hymnaire manichéen chinois Xiabuzan 下部讚 à l’usage des Auditeurs*, Leiden. (NHMS, 94)

Reck, Ch. (2005), “Reste einer soghdischen Version von Huyadagmān I”, *Languages of Iran: Past and Present*, 2005, 153-163.

_____. (2010, 15 Mart) “Šābuhragān”, *Encyclopædia Iranica*, January 1, 2000. Erişim Tarihi: 20 Ağustos 2021, <<https://www.iranicaonline.org>>.

Röhrborn, K. (2010), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, ab- – äzüglä-*, Stuttgart. (= UWN)

Sims-Williams, N. (1989), “A new fragment from the Parthian Hymn-Cycle Huyadagmān”, *Études Irano-aryennes offertes à Gilbert Lagard, réunies par C. H. de Fouchécour et Ph. Gignoux*, Paris, 321-331, Tf. 10-11.

Sims-Williams, N., D. Durkin-Meisterernst. (2012), *Dictionary of Manichaean Texts. Vol. III: Texts from Central Asia and China. Part 2: Dictionary of Manichaean Sogdian and Bactrian*, Turnhout. (CfM: Subsidia.) (= DMSB)

Sundermann, W. (1990), *The Manichean Hymn cycles Huyadagmān and Angad Rōšnān in Parthian and Sogdian, Photo edition. Transcription and translation of hitherto unpublished texts, with critical remarks*, London. (C II Supplementary Series Vol. II)

Tardieu, M. (2008), *Manichaeism*, Translated from the French by M. B. DeBevoise, Introduction by P. Mirecki, Urbana.

Tsui, Ch. (1943), “Mo Ni Chiao Hsia Pu Tsan, The Lower (Second?) Section of the Manichaean Hymns”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, (11), 174-213.

Waldschmidt, E., W. Lentz. (1926), “A Chinese Manichæan Hymnal from Tun-Huang”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (1), 116-122.

_____. (1926b), “Die Stellung Jesu im Manichäismus”, *APAW*, 4. Berlin.

Wilkens, J. (2000), *Altürkische Handschriften. Teil 8. Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung*, Stuttgart. (VOHD. 13, 16.)

Yoshida, Y. (2009), “A Newly Recognized Manichaean Painting: Manichaean Daēnā from Japan”, *Pensée grecque et sagesse d’Orient: Hommage à Michel Tardieu*, ed. M. A. Amir-Moezzi vd. Turnhout, 697-714.

Zieme, P. (1999), [Peter Bryder] “Huyadagmān”, *Geng Shimin Xian Sheng, 70 Shou Chen Ji Nian Wen Ji Beijing*, ed. Zeng-xiang Li, 252 – 275.